

ВОЛИНЬ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Богдан Гудь

Питання генези *Волинських масакр* є одним із найбільш дискусійних в українській і польській історіографії. Польські вчені категорично заперечують тезу знаного французького дослідника Данієля Бовуа про те, що жаклива різанина на західній Волині в роки Другої світової війни мала глибоке історичне коріння. Загалом, аналізуючи характер подій на волинських теренах, вони вельми неохоче виходять поза межі 1939–1945 рр., що, на нашу думку, робить їхні пояснення причин кривавих міжусобних масакр суб'єктивними і непереконливими. Це, зокрема, характерно для популярної в Польщі синтези провідного дослідника *Волині*⁴³ професора Гжегожа Мотики «Від Волинської різанини до Акції Вісла». У досить обширній передмові до неї практично відсутній аналіз розвитку ситуації в Волинському воєводстві міжвоєнного періоду, представлення настроїв і політичних уподобань місцевого православного населення, політики локальних польських властей щодо нього і т.п. Натомість показана ситуація в Східній Галичині з увипукленням діяльності українських націоналістичних організацій (УВО, ОУН), які з початком Другої світової війни поширюють свої впливи на Волинь, нібито заражаючи місцеве українське населення людиноненависницькою ідеологією Дмитра Донцова, скерованою проти поляків¹.

Насправді ситуація на Волині кардинально відрізнялася від галицької. На це була низка причин. Насамперед те, що до 1917 р. Волинська губернія була інтегральною частиною Імперії Романових. Російський уряд, застосовуючи перевірену римську засаду *divide et impera*, нацьковував малоземельне православне селянство на польських землевласників, що нерідко володіли десятками тисяч десятин землі. Розпалювання урядовими чинниками антипольських настроїв особливо посилювалося з вибухом російської революції 1905–1907 рр. Головним їхнім інспіратором став Союз Русского Народа, інакше – «чорна сотня». Саме Волинь була центром чорносотенського руху, головний осередок якого містився в Почаївській Лаврі. Про його масштаби й впливи свідчить той факт, що до «чорної сотні» записалося все сільське

¹ Motyka G. *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”*. *Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011.

населення губернії. Головною причиною популярності чорносотенського руху в селянському середовищі було те, що його програма передбачала конфіскацію всіх земель у т.зв. «іногородців», тобто поляків і євреїв, та передачу її «руським» селянам². Все це відбулося на політичних уподобання величезної більшості волинян, які не зазнали суттєвих змін протягом першої половини ХХ століття.

* * *

Політичні симпатії мешканців Волині стали явними уже в роки Першої світової війни. В 1915 р. на її теренах, зайнятих австро-угорськими військами, з пропагандистською місією перебував сотник галицьких Січових Стрільців Дмитро Вітовський. Він, зокрема, намовляв волинських селян вступати в лави українського легіону, щоб включитися в боротьбу з Російською імперією. Однак його палкі патріотичні промови зіштовхнулися з цілковитою байдужістю місцевих «дядьків», що змусило його ствердити, що «національної свідомості... тут (на Волині – Б. Г.) нема»³. Що більше, він почув від представників православної людності, що «було би лутше, ...щоби Росія була [тут] знова». Бо тоді, як мріялося селянам, «водка потаніла [би] та й багато землі [було б]»⁴. Отже, з великою імовірністю можна стверджувати, що як напередодні вибуху Першої світової війни, так і опісля переважна більшість сільського населення Волині вважала себе «руськими» православними людьми, не вбачаючи жодної різниці між «руськістю» і «російськістю»⁵.

² Див.: Омелянчук И.В. *Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.)*, Киев 2000; Почаевский отдел СРН, http://www.hrono.ru/organ/rossiya/pochaev_srn.html (дата звернення 01.12.2011).

³ Разиграев О., Скальський В. *Волинь у 1914–1916 роках: військово-політичне і цивільне життя* // Український історичний журнал. 2023. № 1. С. 74. Відомий український письменник з Волині Улас Самчук пояснював це тим, що його «мала батьківщина» під владою імперії Романових була «зрусифікована нагорі і неграмотна внизу, невиразна, „тутейша“, „хахляцько-малоросійська»». Див.: Самчук У. *Волинь незабуття* // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинознавства. 1977–1978. № 12 (Вінніпер). С. 20.

⁴ Волинський записник Дмитра Вітовського / Ред. Я. Малик. Львів, 2002. С. 29, 32.

⁵ Mędrzecki W. *Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921*: [w:] *Metamorfozy społeczne: badania nad dziejami społeczeństwa polskiego w XIX i XX wieku* / Red. J. Żarnowski. Warszawa, 1997. Т. I. С. 141. Як писав у своєму щоденнику цитований уже Д. Вітовський, «селяни (волинські. – Б. Г.) на питання у суді, хто вони, якої нації, ніби підмовившись, відповідають

Під час революційних потрясінь 1917–1921 рр. чорносотенну агітацію проти «іновірців», яку вели священники РПЦ, підсилила більшовицька пропаганда. Програма партії більшовиків – включно з відомим закликem «грабуй награване!» – повністю відповідала ментальності та інтересам православного населення Волині й сприяла радикалізації його поведінки. Тому не дивно, що в 1918–1919 рр. тут постали численні партизанські загони, очолювані більшовиками або їхніми симпатиками, які займалися переважно погромами і грабунком майна заможних громадян, у тому числі й польських землевласників, напр., князів Любомирських у Дермані. У 1919 р. в тих же околицях, у тилу військ УНР, виникла більшовицька *Дерманська республіка*, яку, щоправда, досить швидко придушили українські підрозділи⁶. Узимку наступного року (1920) православні селяни Волині підняли низку антипольських повстань навколо Луцька і Рівного, знищуючи, серед іншого, стовпи й дроти телефонного зв'язку між військовими підрозділами, залізничні колії тощо⁷. Пізніше, з початком Київського походу Пілсудського й Петлюри, ті самі селяни разом з червоноармійцями пішли бити «польських панів», про що згадував колишній більшовицький комісар, а пізніше письменник Ісаак Бабель: «Фронт під Лешнівом тримала піхота. Здовж криво накопаних ямок снувало біляве, босе волинське селянство. Його взяли вчора від сохи, щоб створити при Конармії піхотний резерв. Селяни пішли з охотою. Вони билися дуже завзято. Їх сопуча мужицька лють здивувала навіть будьонівців. Ненависть їх до польського поміщика була виткана з непримітного, але добротного матеріалу»⁸.

Тож у міжвоєнне двадцятиріччя, вважає проф. Влодзімеж Менджецький, у ставленні волинського православного селянства до відродженої польської держави та її представників на місцях

„рус” – навіть не „руський”. Щоб хтось назвав себе вже не українцем, а хохлом, то була би рідкість, яка досі не лучалася», див. Каліщук О. *Волинь у роки Першої світової війни за спогадами усусусів* [в:] *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі* // Наук. збірник. Луцьк, 2016. Вип. 58. С. 24.

⁶ Жив'юк А., Марчук І. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії». Нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. Рівне, 2011. С. 6–7.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 5 (Комиссия истории гражданской войны при ЦК КП(б)У). Оп. 5. Спр. 275. Арк. 17.

⁸ Babel I. *Utwory zebrane* / Przeł. J. Pomianowski. Warszawa, 2012. S. 234.

домінувала нехоть на межі з ненавистю⁹. На його думку, дошукуючись джерел тієї ненависті, якою була просякнута переважна більшість півторамільйонної маси населення Волинського воєводства, необхідно взяти до уваги те, що в 1917–1921 рр. воно переконалося: жити можна й без одвічного поділу на «хлопа» і «пана». Тимчасом II Річ Посполита, зміцнюючись на Волині, реставрувала ненависні їм «панські» порядки. «Пани вернулися у свої маєтки, багато хто обійняв певні посади. Та й новоприбулі чиновники поводитися „по-панськи”. У канцеляріях і навіть у школі запанувала „панська” мова. Неприязнь до „польського пана” українські селяни поширили на Польську державу. За таких умов не тільки військові осадники, а й навіть корінні польські селяни, сусіди, які, зрештою, не приховували своєї прив’язаності до Польщі, ставали частиною чужого, „панського” світу»¹⁰. Драматизм цієї ситуації зауважив Вінцентій Вітос, один із тодішніх польських прем’єр-міністрів, який після візиту на Волинь зазначив, що ситуація там погана і «буде ще гіршою. Усе там дихає ненавистю до Польщі»¹¹.

У середині 1920-х років ситуація у Волинському воєводстві дуже загострилася. Основною причиною цього було те, що після Ризького миру 1921 р. Волинь стала тереном диверсійної діяльності спецслужб совєтської Росії, зокрема Закордонного відділу Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України [КП(б)У], т. зв. *Закордоту*. Конспіративною діяльністю у Волинському воєводстві керував його київський відділ¹². Партизансько-диверсійний рух, інспірований

⁹ Проф. Я. Ісаєвич підкреслював, що «національний конфлікт (на Волині – Б. Г.) значно сильніше, ніж у Галичині був пов’язаний із соціальним конфліктом: умови життя безземельного і малоземельного українського селянства призвели до того, що вони відчували велику ворожість до упривілейованих польських поміщиків і колоністів». Див.: Царук Я. *Трагедія волинських сіл. 1943–1944 рр.* / Вступна стаття Ярослава Ісаєвича. Львів, 2003. С. 5.

¹⁰ Mędrzecki W. Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach 1943–1944 [w:] Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje / Red. G. Motyka, D. Libionka. Warszawa, 2002. S. 17. У головах православних селян, правдоподібно, ще свіжою була пам’ять про роки австро-угорської окупації, коли військова жандармерія зробила війтами майже виключно поляків, а українцям заявлялося, що «України нема, Шевченко був пияк і лайдак», а селяни – «свині». Див.: Каліщук О. *Волинь в роки першої світової війни...* С. 24.

¹¹ Семенюк А. На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження. Міннеаполіс, 1996. С. 13.

¹² Razyhrzejew O. Policja Państwowa wobec ruchu antypaństwowego i dywersyjnego na terenie województwa wołyńskiego w latach 1921–1926 [w:] *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Historia*. 2010. T. 65. Zesz. 1. S. 32.

Радянським Союзом, знайшов на Волині благодатний ґрунт¹³. Так, Цирил Ратайський, міністр внутрішніх справ II Речі Посполитої в 1924–1925 рр., писав про «страхітливі речі», що спостерігалися на Волині: «Адміністрація [морально] розкладена, поліція жадлива й продажна, ситуацію контролюють бандити (...) Українські селяни мають зброю – під час пожежі в одній із хат набої до гвинтівок вибухали, ніби в якомусь арсеналі. На Волині в будь-який момент може спалахнути революція»¹⁴.

Щоби стабілізувати ситуацію, уряд прем'єра Владислава Грабського був змушений створити Корпус охорони прикордоння (КОП) і певними

¹³ На початку 1920-х років на східні терени II Речі Посполитої проникали численні групи радянських диверсантів, які нападали на землевласницькі маєтки, господарства осадників, пасажирські потяги, знищували телефонні й телеграфні лінії комунікації, мости тощо. В осадників відбирали врожай, худобу й знаряддя праці. Так, 24 вересня 1924 р. диверсійна група з 40 осіб під командуванням офіцера советських прикордонних військ Т. Калиненка біля містечка Луїниця напала на потяг, у якому їхали волинський воєвода Станіслав Довнарівч, сп. Зигмунт Лозинський, сенатор Болеслав Вислоух і комендант поліції Юзеф Мейсович. Усіх їх пограбували і публічно відшмагали. Див.: Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. *История Польши с древнейших времен до наших дней*. Варшава, 1995. С. 243; *Kresy w oczach oficerów KOP* / Wstęp i opracowanie Jan Widacki. Katowice, 2005. S. 9; Grünberg K., Sprengel B. *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*. Warszawa, 2005. S. 330, 351; Solak A. *Dyweryja na kresach*. Cz. 2. URL: <http://cristeros1.w.interia.pl/crist/militaria/Dyweryja%20na%20Kresach2.htm> (дата звернення: 10.04.2012).

¹⁴ Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926*. Kraków, 1979. S. 237. Про приготування волинських комуністів до чергової «революції» читаємо у доповіді керівника окружного Управління політичної поліції в Луцьку надкомісара Казимира Зьоловського «Гене́за і стан комуністичного руху в Польщі в даний момент і його плани на найближче майбутнє, а також комуністичний рух на Волині», виголошеній на зламі 1925–1926 рр. У ній стверджувалося, що в той час «Ковельсько-Володимирський окружний комітет КПЗУ особливу увагу звернув на роботу, спрямовану на бойовою підготовку членів організації. При кожному „повітком“ й „райкомі“ існувала військова секція, що керувала підготовкою кадрів до збройного руху, під час якого мали бути захоплені окремі державні об'єкти, знищені польські поселення і їхнє населення (sic!), розпочата революція і проведене возз'єднання Волині з советською Росією. Кожен район КПЗУ у військовій секції творив батальйон, а ячейки – сотні та півсотні». Див.: Razyhrajew O. *Referat Naczelnika Okręgowego Urzędu Policji Politycznej w Łucku nadkomisarza Kazimierza Ziółowskiego [w:] Geneza i stan ruchu komunistycznego w Polsce w obecnej chwili i jego plany na najbliższą przyszłość oraz ruch komunistyczny na Wołyniu* // *Rocznik Lubelski*. 2012. № 38. S. 198, 204. З цього випливає, що гасло «екстермінації ляхів» на Волині в маси православного люду першими кинули комуністи.

заходами втихомирити православне населення Волині та Полісся¹⁵. На думку Менджецького, завдяки цим діям уряду, починаючи з 1925-го року, на згаданих теренах запанував відносний спокій, який порушила щойно світова економічна криза 1929 р. Відтак на Волині утворилася прірва між рівнем життя державних службовців (навіть найнижчого рівня), з одного боку, та українських селян, з другого. А це, врешті, doprowadило до вибуху неоголошеної війни між волинським селом та Польською державою¹⁶.

Цю ситуацію використала Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка, розгорнувши агітацію проти «панської Польщі», добилася відчутних результатів. Як згадував Данило Шумук – у 1920–1930-х роках активний комуністичний діяч, а пізніше советський дисидент і політичний в'язень, – під впливом комуністичної пропаганди «Волинь, а особливо волинське Полісся, „червоніли” з кожним днем. (...) Прокомуністична преса (...) будила поліщуків з віковичної сплячки. (...) Цей край ставав ареною боротьби за соціальне та національне визволення»¹⁷. Його слова підтверджує фрагмент рапорту бригадного ген. Мечислава Сморовінського, командувача Другого військового округу в Любліні, тодішньому міністру військових справ

¹⁵ Детальніше див.: Hud B. *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku*. Warszawa, 2018. S. 295.

¹⁶ Див.: Гайос Б. Жизнь на восточных землях межвоенной Польши: конфликты, успехи, трудности. 29 ноября 2021 г. URL: <https://novayapolsha.org/article/zhizn-na-vostochnykh-zemlyakh-mezhvoennoi-polshi-konflikty-uspekhi-trudnosti/> (дата звернення: 7.04.2023). У ході цієї «війни» прокомуністичні диверсійні групи, координовані з Москви, протягом 1932 р. здійснили у Ковельському повіті низку нападів на «польські поселення і їхніх мешканців». Дійшло до збройних сутичок між диверсантами, з одного боку, і польською поліцією та регулярним військом, з другого. На придушення повстансько-диверсійного руху було кинуте 8 тис. поліціантів, 3 полки піхоти, 4 ескадрони кавалерії, 4 танкетки і 4 літаки. Після ліквідації основних вогнищ спротиву було страчено 5 партизанських ватажків, а у Ковельському повіті арештовано майже 800 осіб. Див.: Руккас А. *Антипольські збройні виступи на Волині (вересень 1939 р.)* [в:] *Волинь і Холмицина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння*. Дослідження, документи, спогади / Ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2003. С. 123. Детальніше див.: Cichoracki P. *Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX w.* Łomianki, 2007. S. 23–139.

¹⁷ Шумук Д. *Пережите і передумане. Спогади і роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981)*. Детройт, 1983. С. 56.

П РП, дивізійному ген. Тадеушу Каспшицькому: на Волині можна зауважити «постійне зростання впливів КПЗУ та ОУН»¹⁸.

Лише з середини березня до початку липня 1935 р. у Волинському воєводстві було зафіксовано майже 400 актів терору і саботажу, з яких 259 були справою рук членів і симпатиків КПЗУ, а 108 – ОУН¹⁹. Щоб краще зрозуміти масштаби комуністичного руху на теренах Волині й Полісся в середині 1930-х років, слід звернути увагу на те, що, за даними Шумука, 1935 р. у в ковельській в'язниці перебувало близько 200 політичних в'язнів, з яких тільки четверо (sic!) були членами ОУН, решта – заарештовані за комуністичну діяльність²⁰. Важливим штрихом до образу тогочасної Волині є також те, що в 1932–1937 рр. на теренах Волинського воєводства за підозрою в приналежності до КПЗУ було заарештовано 4 455 осіб і 305 українських націоналістів, а в 1938–1939 рр. – 3 тис. комуністів і 700 членів ОУН²¹. Крім того, станом на середину 1930-х років в підпіллі діяло близько 200 комуністичних активістів (т. зв. *нелегалів*). Як на мирний час, вважає Менджецький, це було дуже багато²².

Наведені факти свідчать також про те, що т. зв. *волинська політика* воєводи Генрика Юзевського, відомого пілсудчика, оцінювана як проукраїнська, практично не змінила на краще стосунків між місцевим православним населенням і польською державою. Міхал Лубенський, шеф кабінету Юзефа Бека – міністра закордонних справ II Речі Посполитої в 1935–1939 рр., писав, що причиною її провалу були намагання Юзевського «створити на Волині провінційний національний рух (український. – Б. Г.)», щоб у контексті великих імперіальних планів польської східної політики «сягнути через волинян польськими впливами до Великої України... Цей рух був задуманий в напрямку і

¹⁸ Stawecki P. *Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936* [w:] Przegląd Wschodni. 1997. Zesz. 1 (13). S. 197. Звертаємо увагу читача на те, що автор найперше згадує комуністичні впливи. Відомий західний історик Тімоті Снайдер також вважає, що «найважливішою проблемою (для Волині. – Б. Г.) був не український націоналізм, а комуністична загроза». Див.: *Wydarzenia na Wołyniu nie dają się uprościć. Rozmowa z prof. Timothy Snyderem* [w:] *Wiele twarzy Ukrainy. Rozmowy I. Chruszlińskiej i Piotra Tymy*. Lublin, 2005. S. 323.

¹⁹ Stawecki P. *Polityka wołyńska...* S. 194.

²⁰ Шумук Д. *Пережите і непередумане...* С. 79.

²¹ Mędrzecki W. *Kresowy kalejdoskop. Wędrówki przez ziemie wschodnie drugiej Rzeczypospolitej. 1918–1939*. Kraków, 2018. S. 259; Кучерепен М. 17 вересня 1939 р. Волинь у геополітичних розрахунках СРСР і Німеччини [в:] *Волинь у Другій світовій війні: зб. наук. і публіцистичних ст.* / Ред. М. Кучерепа. Луцьк, 2005. С. 5–6.

²² Див.: *Жизнь на восточных землях межвоенной Польши...*

в інтересах майбутньої української держави (на Наддніпрянщині. – Б. Г.) і жодним чином не сприяв вирішенню проблеми меншин у Польщі»²³.

Невдачу волинської політики воєводи Юзевського підтверджують також дуже скромні результати тих його дій, які мали привести українців і поляків Волині до «взаємного пошанування національних відмінностей». Напр., Волинський союз сільської молоді (ВССМ), що мав слугувати цій благородній меті, у 1937 р. налічував лише близько 7 500 членів – з них 5 700 українців і 1 600 поляків²⁴. Далі, замість прихилити місцеву українську інтелігенцію та православне населення до польської держави, Юзевський викликав їх серйозне незадоволення, коли, за його розпорядженням, у 1929–1933 рр. на Волині були ліквідовані майже всі незалежні від державних органів легальні форми українського національного життя²⁵, включно із закриттям більшості шкіл з українською мовою навчання. Під кінець існування II Речі Посполитої (у 1937–1938 рр.) у Волинському воєводстві функціонувало лише шість таких шкіл, що становило зaledве 0,31 % усіх публічних шкіл початкового рівня²⁶.

Одразу ж після смерті Маршалка Ю. Пілсудського та усунення Г. Юзевського з посади воєводи (1938) стало зрозуміло, що навіть цей дуже обмежений під оглядом своєї проукраїнськості «волинський експеримент» не вписується в засади т. зв. *нової політики*, яку впроваджували на Волині нові лідери Речі Посполитої. На думку Менджецького, наступник Юзевського на посаді воєводи в Луцьку Александр Гавке-Новак «відчував наближення бурі (Другої світової війни. – Б. Г.), тому почав зміцнювати на Волині „польський кресовий

²³ Łubieński M. *Refleksje i reminiscencje*. Warszawa, 2012. S. 59-60. Знавець українсько-польської проблематики Костянтин Сроковський піддав обґрунтованій критиці ідею «волинського експерименту», що його здійснював Юзевський: «Українське питання на території Волинського воєводства і двох південних повітів Поліського становить інтегральну частину українського питання на польській території загалом. Неможливо надовго відділити українців Волині від галицьких українців. Рано чи пізно вони об'єднуються для спільних національних виступів (...) Тому розглядати українське питання на Волині як окреме, з погляду реалістичної політики неможливо». Див.: Srokowski K. *Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich*. Kraków, 1924. S. 53.

²⁴ Mędrzecki W. *Kresowy kalejdoskop...* S. 263.

²⁵ На практиці усі українські ініціативи на Волині підлягали контролю урядової адміністрації; відхилення від встановлених норм зазвичай закінчувалося розпуском організації і навіть політичними репресіями. Див.: Hud B. *Ukraińcy i Polacy...* S. 309.

²⁶ Mędrzecki W. *Kresowy kalejdoskop...* S. 259; Olszewska M. *Relacje ukraińsko-polskie na Wołyniu w latach 1921–1939. Wybrane problemy*. S. 332. URL: <http://hdl.handle.net/11089/31189> (дата звернення: 20.04.2023).

бастион”»²⁷. Це «зміцнення» полягало, зокрема, у знищенні з допомогою війська й поліції православних церков на південному Підляшші та Холмщині, а також примусовому наверненні на католицизм місцевих православних громад. Внаслідок цих дій люблінський і холмський регіони мали бути повністю очищені від населення православного віровизнання. На Волині ж «хрещеними поляками» планувалося зробити понад півмільйона осіб²⁸. Однак через сильний опір православного населення й духовенства, а також вибух війни, акція нищення церков і «ревіндикації душ» не була доведена до кінця. Тим не менше вона загострила стосунки між українською меншиною і польською державою до краю.

Від наслідків такої політики правлячі еліти II Речі Посполитої застерігав письменник і публіцист Юзеф Лободовський. У 1937 р. він писав на сторінках «Польсько-українського бюлетня», що «нинішня політика (польського уряду. – Б. Г.) семимильними кроками веде до катастрофи, яку Володзімеж Бончковський охарактеризував як „нову Хмельниччину”»²⁹. Ще похмуріше пророцтво майбутньої трагедії на теренах II РП зі змішаним за національним складом населенням прозвучало з уст батька проф. Тадеуша Хшановського. Через багато років професор згадував, що, почувши про brutальне нищення православних храмів, батько «кричав на уряд, Славоя, Мосціцького і навіть на Ридза (Сміглого)», стверджуючи, що «нас тут русини виріжуть, без найменшого жалю виріжуть, що цього нам ніколи не забудуть»³⁰.

²⁷ Mędrzecki W. *Kresowy kalejdoskop...* S. 268.

²⁸ Kuprianowicz G. *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu*. Chełm, 2008. S. 67-71; Łobodowski J. *Sprawa rewindykacji – ponownie* [w:] *Zeszyty Historyczne*. 1970. Zesz. 18. S. 192; Michałowski J. D. *Masowy powrót do Kościoła i polskości. Walka o jeden milion dusz na Wołyniu* [w:] *Przewodnik Katolicki*. 1938. Zesz. 17.

²⁹ Łobodowski J. *Dokąd zmierzamy w stosunkach polsko-ukraińskich* [w:] *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1937. № 34 (255). 19 września.

³⁰ «Zachowałem taką kliszę», – prof. Tadeusz Chrzanowski. URL: http://www.cerkiew1938.pl/relacje_chrzanowski.html (дата звернення: 23.02.2010). Про катастрофічні наслідки «нової політики» для українсько-польських стосунків на Волині дещо пізніше писав у листі до Єжи Гедройця есеїст Єжи Стемповський: «Після відставки Юзевського я міг їздити по Волині лише нелегально (...) У ті роки ген. Сморавінський (...) був теоретиком „чистої військової окупації”. За його наказом – бо він був справжнім володарем цього відтинку кресів – почали виганяти з Волині навіть землевласників, які не поділяли його поглядів (...) Креси повністю відпали вже в 1938 р. і чекали тільки на формальне врегулювання dokonаного стану справ». Цит. за: Harasimowicz A. *Bezpieczeństwo Polski 1918–2004. Granice, system międzynarodowy, siła własna*. Warszawa, 2013. S. 76.

Шукаючи джерел українсько-польських історичних розбіжностей, слід звернути увагу на те, що порівняння *Волинських масакр* з «новою Хмельниччиною», тобто масовим селянським рухом, польське історичне середовище активно критикує. Значна більшість польських науковців поділяє думку Іжегожа Мотики, що саме українські націоналісти – щоб замаскувати свої злочини й представити їх як селянський бунт – «навмисно вбрали Волинську різню в козацькі (тобто народні – Б. Г.) шати»³¹. Тимчасом ця критика є не лише тенденційною – вона свідчить про те, що практично усі польські історики звужують оптику Волині' 43 й *a priori* відкидають історію вікової неприязні/ненависті православних селян Волині до панів/ляхів як одну з причин цієї трагедії. Науковці, які критикують потребу пошуків генези *Волинських масакр* глибше, ніж у міжвоєнному двадцятирічному періоді, приписують селянам «коротку історичну пам'ять» і навіть думки не допускають, що корені кривавих подій 1943 р. сягають «довгого» українсько-польського XIX ст. – століття визиску, насильства й жорстокості. Те, що вміло підбурена темна селянська маса, яка ненавиділа «панський світ» і все, що з ним асоціювалося, готова була грабувати, руйнувати і навіть убивати «ляхів», як за часів Хмельниччини, підтверджують, зокрема, факти погрому Січневого повстання 1863 р. і знищення «землевласницької Аркадії» на Правобережній Україні у 1917–1920 рр.

У вересні 1939 р. існування польської держави на Волині та Поліссі опинилося під загрозою внаслідок неспровокованої совєтської інтервенції. Показово, що «визвольний похід» Червоної армії не всі жителі Волині і не від самого початку вважали агресією. Для цього були серйозні причини. Ще раз підкреслимо, що політичні репресії й переслідування за релігійно-національною ознакою, які чинила місцева влада II РП проти непольського населення протягом 20-х – 30-х рр. сприяли значній ефективності пропаганди прокомуністичних сил. Вона об'єднала в ненависті до польської держави як комуністів, так і некомуністів. Навіть деякі православні священники мріяли про те, щоб «пожити тим вільним і щасливим життям, яке (...) панує в Радянському Союзі»³². Після 17 вересня мрії «трудового народу», які в дійсності виявилися тільки облудою, отримали шанс здійснитися. Настало довгоочікуване «свято визволення». Через символічні «тріумфальні брами», які зладила місцева молодь, під вітальні оклики натовпів людей

³¹ Prof. Grzegorz Motyka: zbrodnie na Woyniu celowo ubrano w kozackie szaty [WYWIAD] / Mateusz Zimmerman dziennikarz i publicysta. URL: <http://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/prof-grzegorz-motykazbrodnie-na-woyniu-celowo-ubrano-w-kozackie-szaty-wywiad/pf4jfp> (дата звернення: 05.10.2018).

³² Сергійчук В. *Український здвиг. Волинь. 1939–1955*. Київ, 2005. С. 16.

«Слава Сталінові, Ворошилову, Тимошенкові!» на Волинь в'їхало «радянське залізо» – танки, трактори, гармати³³.

Так закінчила своє існування II Річ Посполита, репресивна система якої в останній період існування держави ще давала змогу властям реалізовувати т. зв. політику «зміцнення польськості кресів». Усупереч сподіванням Юзефа Пілсудського, це не була «порядна політика», тому її наслідки, як і передбачав маршалок, виявилися фатальними³⁴. В історії довготривалих конфліктів між «українськими селянами» й «польськими панами», або, інакше кажучи, між «двором» і «селом», часи приналежності Волині до II Речі Посполитої були тією краплею, яка переповнила чашу терпіння й остаточно підготувала ґрунт для трагедії 1943–1944 рр. Треба погодитися з Тадеушем Ольшанським, який писав, що анти-православні/антиукраїнські акції II Речі Посполитої у 1937–1939 рр. були проявом «злочинної дурості навіть з точки зору польських національних інтересів». Унаслідок цих акцій Польща й поляки нажили собі масу непримиренних ворогів³⁵, а українське населення Холмщини і Волині отримало той «фундаментальний досвід, на основі якого в наступний період формувалося їхнє ставлення до поляків»³⁶ (...). За це обом народам довелося заплатити під час нової війни страшно, криваву ціну»³⁷.

* * *

³³ Там само; Panto D., Łukaszun W. *Okupacja sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941*. Gdańsk, 2018. S. 27.

³⁴ 20 січня 1920 р. на бенкеті у Рівному Юзеф Пілсудський виголосив тост за «порядну польську кресову політику». Він наголосив, що поляки на власній шкурі переконалися, що таке політика «приниження та утиску» стосовно переможених, які «наслідки це за собою тягне, як недалеко заводить, які мізерні результати приносить». Див.: Piłsudski J. *Pisma zbiorowe*, t. V, Warszawa 1937. S. 132.

³⁵ У документах польського підпілля на Волині з часів Другої світової війни читаємо: «Кожна зрівнідована церква (відібрана у православних і перетворена на костел. – Б. Г.), кожна зрівнідована людина (насилно окатоличена. – Б. Г.), випадки виселень з прикордонної смуги, яку контролював КОП, створення категорії загородової шляхти і т. п. – усі ці факти перебільшуються в сто, в тисячу разів і поширюються в українській масі». Згідно з тими ж документами «першорядну пропагандистську роль виконував український (православний) клір, який закликав убивати поляків». Див.: *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)* / Oprac. J. Brzeski, A. Roliński. Kraków, 2001. S. 147, 201.

³⁶ Генрик Юзевський, реагуючи на антиправославні акції командування Війська Польського і КОП-у в 1937–1938 рр., вказав, що «ненависть до всього українського породжує в українського населення ненависть до всього польського». Див.: Mędrzecki W. *Województwo wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*. Wrocław, 1988. S. 173.

³⁷ Olszański T. *Historia Ukrainy XX w.* Warszawa, 1994. S. 155–156, 158.

Друга світова війна, розв'язана нацистською Німеччиною і комуністичним советським союзом, принесла загрозу для життя й майна польського населення Волині та Полісся. Вже у перші години вторгнення Червоної армії на територію II Речі Посполитої советська авіація скинула сотні тисяч листівок, підписаних маршалом Семеном Тимошенком, у яких українських селян закликали брати в руки коси, сокири, вила і разом з Червоною армією йти «бити польських панів»³⁸. На відміну від Східної Галичини, де відразу ж від початку війни українське село відкрито проявляло ворожу поставу щодо Польщі й поляків, на Волині, «за винятком зкомунізованих околиць», анти-польські настрої були «значно слабшими»³⁹. Проте з плином часу ситуація загострилася й тут. В ході т.зв. «вересневої кампанії» траплялися напади комуністичних боївків на відступаючі частини Війська Польського, а також була зафіксована низка репресійних дій проти українців і поляків, підозрюваних у співпраці з органами правопорядку II Речі Посполитої. Одним з таких прикладів була трагедія у с. Клюськ (гміна Турійськ, повіт Ковель), де 21 вересня 1939 р. колишні члени КПЗУ, звільнені советськими військами з польської в'язниці, розстріляли шістьох українців, звинувачених у «провокаторстві», а принагідно вбили ще й двох поляків – мимовільних свідків злочину⁴⁰.

Аналізуючи події на колишніх «північно-східних кресах» Речі Посполитої у вересні 1939 р., можна зауважити, що більшість із доволі нечисленних виступів непольського населення проти польських осадників і землевласників на теренах, зайнятих советами, було зафіксовано не у Волинському воєводстві, а на Поліссі й білоруських теренах, де прокомуністичні настрої були найсильнішими. Яніна Стобняк-Смогожевська підкреслює, що з 34 відомих їй випадків убивства православними селянами польських осадників 29 сталося в білоруських воєводствах і лише п'ять на Волині. При цьому у переважній більшості актів насильства проти поляків з боку білорусько-українського населення дослідниця звинувачує прокомуністичні партизанські загони⁴¹.

³⁸ Див.: *Hud B. Ukraińcy i Polacy...* S. 329.

³⁹ Див.: ZS BUW. Sygn. 2134. (Raporty, sprawozdania, druki dotyczące kwestii ukraińskie w latach 1941–1945. Raport specjalny – sprawa ukraińska). К. 2. Більше на цю тему: Sowa A. L. *Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki*. Kraków, 1998. S. 71–106.

⁴⁰ Ijuszyn I. *UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie. 1939–1945*. Warszawa, 2009. S. 35–36; Вільчинський П. «Чорна неділя» села Клюськ. Без білих плям. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/09/18/160189/> (дата звернення: 04.04.2024).

⁴¹ Stobniak-Smogorzewska J. *Osadnictwo kresowe wojskowe. 1920–1945*. Warszawa, 2003. S. 265–266.

Це підтверджують і дані, які зібрав київський історик Андрій Руккас. Згідно з ними, у вересні 1939 р. на Поліссі й Волині просоветські партизани здійснили збройні напади на відступаючі частини Війська Польського щонайменше у 49 населених пунктах, тоді як націоналістичні формування були створені тільки у дев'ятьох із них⁴².

Таким чином, у вересні 1939 р. до загального антипольського вибуху у східних і південно-східних воєводствах Речі Посполитої так і не дійшло⁴³. Проте тодішні події, з випадками українсько-польських збройних сутичок включно, спонтанного або підбуреного ззовні насильства проти поляків, а також зміст і тон поширюваних пропагандистських матеріалів як комуністичних, так і націоналістичних, стали провісниками того, що в недалекому майбутньому може спалахнути запекла боротьба за терени Східної Галичини й Західної Волині не лише між советськими і німецькими військами, а й між українцями і поляками. Для переростання поодиноких актів насильства у масові виступи наразі не вистачало – як і перед спалахом селянських аграрних заворушень на Правобережжі у 1917–1921 рр. – відповідних умов і провідників. Однак їх поява, як знаємо, була лише питанням часу.

Показово, що від «золотого вересня» 1939 р. ненависть до Польщі та поляків систематично й цілеспрямовано зміцнювалася. Після окупації східних «кресів» II Речі Посполитої нова влада робила все, щоб якомога швидше советизувати захоплені терени. Перевіреном способом, який мав полегшити це завдання, було розсварювання українського й польського населення Волині та Полісся. Щоденна советська пропаганда, підкреслював проф. Станіслав Цесельський, представляла період існування польської держави виключно як час поліційного терору, національної та соціальної дискримінації українців і білорусів; переконувала їх, що саме вони, а не «польські пани», повинні бути повноправними господарями на «своєї» землі. Природно,

⁴² Руккас А. *Антипольські збройні виступи на Волині...* С. 138. Волинські дослідники А. Жив'юк та І. Марчук стверджують, що у працях українських істориків, присвячених антипольському повстанню ОУН у вересні 1939 р., немає жодної згадки про дії націоналістичних загонів на Волині. Єдиним фактом нападу боївки ОУН (у складі 10 осіб) на польську поліцію і осадників, який, зрештою, виявився невдалим, було хіба що т. зв. *Дерманське повстання* (повіт Здолбунів, 2–3 вересня 1939 р.). Див.: Жив'юк А., Марчук І. *Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: нариси історії укр. визвол. руху в Дермані на Волині*. Рівне, 2011. С. 25–32.

⁴³ Водночас, як пише Ярослав Грицак, українська та єврейська людність не приховували «свого злорадства з приводу краху Польської держави». Див.: Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття*. Київ, 2019. С. 384.

що наслідком цього було погіршення міжнаціональних стосунків, а також зростання суспільної напруги⁴⁴.

На додачу до пропагандистської акції 1940–1941 рр. советські окупанти розпочали репресії, зокрема, депортацію певних суспільних груп польського населення на Сибір і в Центральну Азію. Загалом з українських, білоруських і литовських теренів було вивезено майже 200 тис. поляків. А із західних теренів Української РСР тільки взимку й навесні 1940 р. було депортовано понад 127 тис. осіб – членів сімей осадників, цивільних колоністів, лісників, колишніх офіцерів Війська Польського, поліцаїв, тюремних наглядачів, жандармів, працівників розвідки, землевласників і промисловців, а також службовців довоєнного державного апарату. Це призвело до значного послаблення польського елементу на цих землях, зокрема на Волині⁴⁵.

Репресій зазнали також десятки тисяч українців, євреїв і білорусів. Тому не дивно, що населення колишніх «східних кресів», незалежно від віросповідання й національності, сприйняло початок німецько-советської війни з надією на визволення від більшовицького терору. Не рідко люди з радістю вітали гітлерівців, які вступали на Волинь, – подібно, як два роки тому вони зустрічали червону армію. При цьому представники народів та етнічних груп, що населяли східні воєводства II Речі Посполитої, мали на це власні причини⁴⁶. Проте надії, які цього разу вони пов'язували з приходом німців, як і в 1939 р., були лише ілюзією.

Богдан Гудь

ORCID ID: 0000-0002-6811-2696

⁴⁴ Ciesielski S. *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej i problemy identyfikacji narodowej* [w:] *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschod zamiesznic II Rzeczypospolitej 1931–1948* / Red. S. Ciesielski. Toruń 2003. S. 33–34.

⁴⁵ Ciesielski S. *Struktura narodowościowa ofiar deportacji radzieckich z ziem wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*. URL: <http://sciesielski.republika.pl/sov-dep/polacy/nardep.html> (дата звернення: 01.05.2013). Підраховано, що в результаті радянських і гітлерівських репресій на початку 1943 р. у волинських селах проживало лише близько 50 % тієї кількості польського населення, яка була станом на 1939 р. Див.: Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1993. S. 260.

⁴⁶ Mironowicz E. *Białoruś*. Warszawa, 1999. S. 138; Hrycak J. *Historia Ukrainy. 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*. Lublin, 2000. S. 225; Беркгоф К. *Голокост в Україні* [в:] *Сучасні дискусії про Другу світову війну*. Львів, 2012. С. 69.